

C Z A S O P I S M O   A R C H E O L O G I C Z N E

meNhir

Numer 11 (2015-2016)

Na okładce tego numeru prezentujemy zdjęcie Ż. Demczuk i K. Michalczewskiego, które zwyciężyło w organizowanym przez nas konkursie fotograficznym. Poniżej prezentujemy pozostałe nadesłane zdjęcia.

Recenzje:

dr Michał Wasilewski
 dr Paweł Cembrzyński
 mgr Katarzyna Żebrowska
 dr Radosław Palonka

Drodzy czytelnicy,

składamy na Wasze ręce kolejny, jedenasty już numer naszego czasopisma. Kilka rozwiązań, które testowaliśmy w poprzednim, się nie spraw-

menhir
 czasopismo • archeologiczne

dziło, kilka się przyjęło i będzie kontynuowane w następnych numerach. Kluczowym jest przyjmowanie zarówno tekstów o charakterze naukowym (Scientia) jak i innych (Varia), w których opisywać można relacje z wykopalisk, wyjazdów naukowych, turniejów sportowych i innych wydarzeń kulturalnych.

Skład Redakcji:

Redaktor Naczelny:
 Maciej Waclawik

Zastępca redaktora naczelnego:
 Karolina Zagrabińska

Redaktor pomocniczy:
 Aleksandra Słowicka

Redaktor pomocniczy II:
 Maciej Wierzbicki

W tym numerze przede wszystkim wspominamy naszego wykładowcę, dyrektora i dziekana, prof. dr hab. Piotra Kaczanowskiego, który odszedł w kwietniu 2015 roku. Będziecie mieli możliwość przeczytać również o Mandanach zasiedlających Wielkie Równiny, a także akweduktach budowanych w kulturze Nasca, czy też drogach z Chaco Canyon. Losy Starego Świata przybliży artykuł o Krecie, asyryjskich koloniach handlowych, jak również średniowiecznych wyrobach ślusarskich. W sekcji Varia przeczytać można o wystawie Szkoły aleksandryjskiej, która odbyła się w Warszawie w 2012 roku, lub też spacerować się po Petrze.

Serdecznie zapraszamy do lektury!

Redakcja MENHIRA

W numerze:

Redaktorzy sekcji:

Archeologia epoki kamienia i brązu:
 Justyna Rzońca

Archeologia epoki żelaza i średniowiecza:
 Dominik Pęcherek

Archeologia śródziemnomorska:
 Paulina Wołodźko

Archeologia Nowego Świata:
 Anna Słupianek

Archeologia Azji:
 Konrad Abramczuk

Korekta językowa:

Natalia Koczy
 Anna Kuncewicz
 Aleksandra Kucharska

Prof. dr hab. Piotr Kaczanowski (24 lutego 1944 – 5 kwietnia 2015) – krótkie wspomnienie
 Dominik Pecherek

s. 4

Charakterystyka i interpretacje dróg z terenu Chaco Canyon na Południowym Zachodzie Ameryki Północnej

Anna Słupianek

s. 5

Akwedukty kultury Nasca

Jakub Wanot

s. 12

Rolnicy na Wielkich Równinach Ameryki Północnej – Mandanowie

Zuzanna Pedzich

s. 22

Techniki produkcji wyrobów ślusarskich w późnym średniowieczu w świetle znalezisk archeologicznych

Karol Łukomiak

s. 31

Spółczesność i myśl konstrukcyjna prehistorycznej Krety w początkach epoki brązu – zarys

Karolina Hruby

s. 38

Wystawa Szkoła aleksandryjska na Zamku Królewskim w Warszawie

Grzegorz Kurdziel

s. 43

Asyryjskie kolonie handlowe w Anatolii

Dominik Stachowiak

s. 44

Spacer po Petrze

Magdalena Płoszaj

s. 54

Społeczeństwo i myśl konstrukcyjna prehistorycznej Krety w początkach epoki brązu – zarys

Karolina Hruby

Jakich informacji na temat początków kultury minojskiej mogą nam dostarczyć neolityczne i wczesnobrązowe źródła archeologiczne? Jaka jest rola Krety w początkach rozwoju gospodarki basenu Morza Egejskiego? W jaki sposób charakterystyczne elementy strategii budowlanej i rozwój myśli konstrukcyjnej na Krecie wczesnej epoki brązu związane są z budowaniem tożsamości społecznej jej mieszkańców? Jakie znaczenie dla tego dyskursu ma trudne w interpretacji dziedzictwo minojskich nekropoli? Artykuł stanowi próbę odpowiedzi na powyższe pytania poprzez analizę tendencji osadniczych i budowlanych z terenu Krety na przełomie epoki neolitu i brązu. Jego celem jest zestawienie i omówienie warunków, jakie wpłynęły na kształtowanie się systemu społecznego Krety we wczesnych etapach jego rozwoju.

Na przełomie epoki neolitu i wczesnego brązu (odpowiednio ok. 6100–3100 p.n.e. i 3100–2000 p.n.e. (Press 1960, s. 28; 1986, s. 8) na terenie Krety zachodzą intensywne przemiany osadnicze i w zakresie architektury mieszkalnej. Do tej pory siatka osadnicza na wyspie była dość rzadka. Wysokogórskie rejony zachodniej części wyspy niemal wcale nie były zasiedlone; najchętniej zamieszkiwane tereny stanowiły wysoko położone doliny górskie w południowej i wschodniej części Krety – zwłaszcza dolina Mesary. Ludność zamieszkiwała grotty (ze względu na skalisty charakter wyspy jest to najprostszy i wymagający najmniejszego nakładu sił sposób na założenie siedziby), które okazjonalnie w sposób poszerzała, dzieliła lub zagradzała, albo – równolegle – wznosiła niewielkie budynki mieszkalne z lokalnie występującego surowca. To właśnie z kreteńskiego neolitu wywodzi się później intensywnie wykorzystywana i bardzo charakterystyczna dla tej wyspy technika wznoszenia budowli mieszkalnych z suszonej cegły mułowej na kamiennym fundamencie z lokalnie pozyskiwanego surowca.

Na początku epoki brązu na Krecie wystę-

puje kontynuacja osadnictwa i głównych elementów tradycji budowlanej (Press 1986, s. 204), jednak następują pewne zasadnicze zmiany we wzorcu osadniczym, które mogą być wyrazem procesu przeobrażeń społecznych i powstawania struktury gospodarczej o bardziej złożonym charakterze. Populacja wyspy staje się liczniejsza, powstają większe osady o bardziej zwartym, zagęszczonym planie zabudowy. Do tej pory zamieszkiwano głównie okolice żyznych dolin górskich – we wczesnej epoce brązu zauważalna jest tendencja do ruchów migracyjnych wewnątrz wyspy i rozprzestrzeniania się osadnictwa w kierunku wybrzeży morskich, zwłaszcza w północnej i wschodniej części Krety. Ten proces prawdopodobnie stymulowany był rozwojem kontaktów handlowych w obrębie basenu Morza Egejskiego (Press 1960, s. 30–31). Epoka brązu jest na tym terytorium okresem rozkwitu handlu morskiego i technologii podróży morskich. Ta forma wymiany dóbr i treści kulturowych zyskała wielką popularność w obrębie archipelagu wysp Morza Egejskiego, gdzie możliwości rozwoju gospodarki rolnej były w zasadzie ograniczone – nie tylko przez wzgląd na niewielkie rozmiary większości wysp,

ale też ze względu na ich skalistą budowę i niewielką ilość ziem nadających się do uprawy. Intensywny kontakt z obcymi kulturami sprawia, że gospodarka poszczególnych wysp, w tym również Kreta, staje się w dużym stopniu oparta na kontaktach interregionalnych i od nich zależna. Jednocześnie rozwój społeczno-gospodarczy Kreta następuje w tempie, jakie do tej pory nie było znane. Powstają liczne osiedla u północnych wybrzeży wyspy (np. Mochlos), których żywotność i rozwój mają ścisły związek z wymianą handlową z terenami położonymi na północ od Kreta. Wraz z rozwojem handlu następuje również rozwój rzemiosła i technik metalurgicznych, jak też (prawdopodobnie) zwiększa się ilość migracji międzyregionalnych – także migracji specjalistów-rzemieślników. Kolejną konsekwencją tych procesów jest bogacenie się społeczeństwa zamieszkującego wyspę – zwłaszcza tych jego grup, które zajmują się handlem i zamieszkują osady nadbrzeżne – a co za tym idzie: powstanie elit i rozwarstwienia społecznego oraz różnic w dostępie do dóbr.

Żegluga z użyciem prostych łodzi w typie canoe ograniczała zasięg kontaktów morskich głównie do obrębu interregionalnej wymiany handlowej pomiędzy wyspami. Wraz z rozwojem sieci kontaktów handlowych powstała możliwość pozyskania jeszcze większej ilości i nowych kategorii dóbr, a jednocześnie wzrosło zagrożenie napaścią ze strony obcych kultur, które, uzyskując wiedzę o istnieniu i bogaceniu się egejskich osad, mogły być coraz bardziej zainteresowane polityką ekspansji na te rejony. Wyspy Cykladzkie w ciągu wczesnej epoki brązu w basenie Morza Egejskiego dzierżą palmę pierwszeństwa w zakresie handlu morskiego i wypracowują zaawansowaną sieć kontaktów morskich pomiędzy wyspami oraz z lądami graniczącymi z Morzem Egejskim. Zewnętrzne zagrożenie spowodowało procesy koncentracji osadnictwa, łączenia się społeczności w obrębie wysp w celach ochrony oraz powstawania na wyspach „centrów” osadniczych, o zwartej i ufortyfikowanej zabudowie (Broodbank 2008, s. 69-70).

Na przełomie wczesnego i środkowego okresu epoki brązu w basenie Morza Egejskiego będzie następować doskonalenie technologii żeglugi morskiej. Tradycyjny transport w łodziach typu canoe zastąpią bardziej zaawansowane rozwiązania, takie jak duże ożaglowane łodzie napędzane

siłą wiatru, pozwalające przemieszczać się na większe odległości, nie tylko pomiędzy wyspami. Pojawienie się w basenie Morza Egejskiego nowej technologii podróży morskich wiązało się prawdopodobnie z intensyfikacją kontaktów handlowych tego rejonu z obszarem Bliskiego Wschodu. Prawdopodobnie stamtąd, drogą naśladownictwa, zaczerpnięto wzorce takiego rozwiązania (Broodbank 2008, s. 69). Najwcześniejsze zabytki z obszaru basenu Morza Egejskiego, które dowodzą znajomości nowych technologii żeglugi, pochodzą z terenu Kreta. Są to steatytowe, pryzmatyczne pieczęcie z przedstawieniami żeglarskimi, które w większości przypadków datowane są na okres ŚM II (średniominojski II, ok. 1900–1750 p.n.e.), za wyjątkiem jednej, wcześniejszej, która stanowi element tzw. Archanes Script Group i pochodzi z inwentarza grobu B w Platanos. Jest ona datowana na okres ŚM I (ok. 2000–1900 p.n.e.) i zawiera przedstawienie ożaglowanej łodzi z dużą ilością wiosł.

W okresie wczesnej epoki brązu bardzo prężnie funkcjonowała wymiana handlowa pomiędzy Kretą a archipelagiem Wysp Cykladzkich. W momencie załamania się gospodarki Cyklad i silnych przeobrażeń w ich rejonie, które nastąpiły w okresie WC III (wczesnocykladzki III, ok. 2400–2200 p.n.e. (Broodbank 2013, s. 538), to Kreta staje się najsilniejszym ośrodkiem handlu morskiego w rejonie Morza Egejskiego. Rozwój technologii żeglugi, możliwości nawiązania szerokich kontaktów otwarte przez osłabienie gospodarcze Cyklad i intensywny rozwój wewnątrz wyspy oraz wzmożony ruch budowlany składają się na powstawanie nowych struktur społeczno-politycznych w obrębie kultury minojskiej (Wilson 2008, s. 96–100), których charakterystycznym – a jednocześnie wciąż dość tajemniczym – dostrzegalnym dla nas przejawem są tzw. pałace minojskie.

Budowle pałacowe Kreta, powstające i odbudowywane przez okres największego rozkwitu cywilizacji minojskiej, nie są tworem wyabstrahowanymi z tradycji budowlanej i społeczno-gospodarczej wyspy (McEnroe 2010, s. 43). Nagromadzenie przywołanych powyżej czynników przyczyniło się do powstania specyficznej sytuacji, w której utworzenie tak silnych i rozległych centrów administracyjno-gospodarczych jak tzw. pała-

ce minojskie było możliwe i pożądane. Również architektura mieszkalna Krety, która rozwija się od czasu zamieszkiwania grot i niewielkich, czworokątnych domostw aż po powstanie pierwszych kompleksów architektonicznych w miejscach późniejszych pałaców, stanowi naturalną drogę rozwoju tej myśli architektonicznej (McEnroe 2010, s. 33-39), która zdominowała nasze postrzeganie kultury minojskiej na przestrzeni całego jej trwania.

Budownictwo mieszkalne Krety w okresie wczesnej epoki brązu to przede wszystkim niewielkie osiedla o zamkniętym, zwartym planie zabudowy i na ogół egalitarnym charakterze. Od czasu porzucenia grot mieszkańcy Krety rozwijali tę alternatywną formę wznoszenia domów – budowli o prostym planie, powstałych z połączenia materiałów trwałych (kamienie, a później ociosane bloki kamienne) z nietrwałymi (górne partie ścian, zbudowane z cegły mułowej), z dodatkiem drewna w charakterze elementów konstrukcyjnych i przekryć. Już od początku procesu zasiedlania wybrzeży Krety oraz, wraz ze wzrostem populacji spowodowanym dobrobytem, innych obszarów dotąd niezamieszkałych, zauważalna jest tendencja do koncentrowania zabudowy mieszkalnej wokół centralnego dziedzińca lub traktu. Na taki kompleks składało się kilka jednostek mieszkalnych, tworzących w miarę spójną, ściśle połączoną całość. Każda jednostka złożona z kilku pomieszczeń użytkowych była siedzibą jednej rodziny (np. Myrtos, Fournou Korifi, Tripiti).

Już w tej wczesnej fazie w budownictwie minojskim ujawnia się skłonność do tworzenia labiryntowych układów pomieszczeń z przestrzenią „uwolnioną” pomiędzy nimi. Jest to jeszcze zabudowa skromna i czysto użytkowa, jednakże równolegle zaczynają powstawać obiekty architektoniczne o większym stopniu zaawansowania technologicznego, jak np. założenie mieszkalne w Vasiliki z okresu WM II, między innymi tzw. Czerwony Dom z WM IIB. Plan założenia jest przemyślany i ściśle geometryczny; przynajmniej jego część posiadała również wyższą kondygnację (Branigan 1970, s. 45-47; McEnroe 2010, s. 23-24).

Monumentalizacja architektury mieszkalnej następuje zwłaszcza w okresie WM III. To wtedy zachodzą najbardziej widoczne zmiany w konwen-

cji budowlanej, która jednak cały czas bazuje na zasadach konstrukcyjnych i tradycyjnych elementach architektury wczesnominojskiej. Osiedla są silniej ufortyfikowane i lokowane w punktach o większych walorach obronnych, następuje wyraźna geometryzacja planów budowli, które zyskują na klarowności (osada Aghia Photia, Villa Alpha w Malia).

Ciekawą kwestią związaną z pierwszymi etapami rozwoju budownictwa mieszkalnego Krety i porzuceniem neolitycznych grot jest powstanie w wyniku tych procesów specyficznej formy obrządku pogrzebowego. Sposób wykorzystywania grot ulega przeobrażeniu i odtąd stają się one miejscem deponowania zwłok. Co charakterystyczne, często pierwsze osady sąsiadują z neolitycznymi grotami, które wcześniej pełniły funkcję mieszkalną, a po powstaniu osiedla stają się wykorzystywanym przezeń rodzajem nekropoli. Czy ten rytuał pogrzebowy jest wynikiem pragmatyzmu, czy wyrazem silnego związku mieszkańców Krety z ich tradycją budowlaną i osadniczą?

W WM I poza chowaniem zmarłych w grotach stosowane są jeszcze inne praktyki grzebalne, które również mogły ściśle wiązać się z tradycjami budownictwa mieszkalnego. Spotyka się pochówki na terenie osad – zwłaszcza pochówki dziecięce. Powstaje również forma grobowca w typie tolosowym, która rozpowszechnia się głównie na terenie południowej Krety, w rejonie doliny Mesary. Grobowce te często wykorzystywane są przez całe stulecie, a od początku okresu ŚM pełnią funkcję grobowców rodowych dla elity społecznej. Największe osiągają średnicę powyżej 13 metrów, składają się na ogół z jednej okrągłej komory grobowej. W środkowej epoce brązu niejednokrotnie dobudowywano do nich wielopomieszczeniowe aneksy w charakterze przedsionków o skomplikowanym planie, jak np. w tolosie Alpha z Platanos (Legarra Herrero 2011, s. 56-65).

Zagadnienie pochodzenia formy tolosowej, która pojawia się na Krecie, do tej pory wzbudza wątpliwości. Proponowana jest geneza staroegipska lub wywodząca tolosy kreteńskie z cypryjskich tolosów neolitycznych (McEnroe 2010, s. 26). Jednak nie jest potwierdzone, że forma tolosów została na Krecie zaadaptowana z zewnątrz, pod wpływem kontaktu z innymi kulturami wschodniej

części basenu Morza Śródziemnego. Czy pojawienie się na Krecie tego rodzaju obrządku pogrzebowego mogło być spowodowane upodobaniem ludności lokalnej do tworzenia grobowców w pewien formalny sposób spokrewnionych z faktycznym budownictwem mieszkalnym? W okresie WM II występują w obrządku pogrzebowym kultury minojskiej groby izbowe, które wznoszone są na wzór klasycznej konstrukcji domu mieszkalnego – z kamiennego fundamentu, gliny i gałęzi – do którego stanowią bezpośrednie nawiązanie. Być może tołosa stanowią rozwinięcie tej tendencji. Branigan (1993, s. 33–38; McEnroe 2010, s. 26) dostrzega w nich imitację formy okrągłego budynku mieszkalnego lub jaskini.

Śledząc rozwój myśli architektonicznej oraz przemiany zwyczajów pogrzebowych, a także analizując sposób myślenia o przestrzeni – zarówno tej przeznaczonej dla żywych jak i przestrzeni nekropoli – i jej podziale, można wyciągać wnioski na temat drogi rozwoju, jaką przeszło społeczeństwo minojskie, odkąd zaczęło organizować się w społeczno-gospodarcze wspólnoty. Jest to nie tylko klasyczna droga rozwoju struktury społecznej w kierunku silniejszej hierarchizacji i bogacenia się elit, ale również proces kształtowania się wspólnej społecznej tożsamości.

W ciągu okresu wczesnominojskiego oraz późnego okresu przedpałacowego (obejmującego WM III oraz ŚM IA, ok. 2200–1900 p.n.e.; McEnroe 2010, s. 7) każde założenie architektoniczne – choć ma swój odrębny, indywidualny charakter, często uzależniony od lokalnych uwarunkowań – zrealizowane zostało przy użyciu podobnych technik. W kolejnych etapach ta konstrukcyjna spójność, poszukiwanie oraz upowszechnianie się idealnych rozwiązań, zaowocuje narodzinami ogólnokreteńskiej stylistyki, widocznej w minojskich budowlach pałacowych (McEnroe 2010, s. 161–162).

Złożoność konstrukcji społecznej znajduje swoje odbicie w strukturze nekropoli. Rytuał pogrzebowy na Krecie, a także charakter inwentarzy grobowych, był bardzo zróżnicowany, w zależności od regionu. Nie ma wątpliwości, że na podstawie badań tych obiektów możemy wyciągnąć wnioski co do społecznej struktury ludności. Bada-

nia wczesnobrązowej nekropoli na Mochlos (Murphy 2011, s. 28–24) potwierdzają, że w strukturze tego cmentarzyska odbija się hierarchia społeczności, która tę nekropole użytkowała. Jest to widoczne nie tylko w rozmiarach, detalach i staranności wykonania grobowców, ale także w organizacji przestrzennej nekropoli – grobowce lepiej uposażonych członków społeczności znajdują się na wyżej położonej terasie, podczas gdy reszta grobów, zazwyczaj wyciętych w skale, położona jest poniżej, na zboczu.

Nekropole stanowią świetny kontekst do badań nad strukturą prehistorycznych społeczeństw. Godny uwagi jest jednak fakt, że niekoniecznie muszą być one precyzyjnym odzwierciedleniem użytkujących je społeczności, lecz raczej wariacją na ten temat – przetworzoną przez najróżniejsze czynniki indywidualne i społeczne, lokalne warunki środowiskowe lub dostępność surowców, które mogą wpłynąć na kierunek naszej interpretacji (Legarra Herrero 2011, s. 53–54). Neomarksistowska myśl archeologiczna formułuje zastrzeżenie, które w kontekście badań nad urbanistyką i konstrukcją przestrzeni mieszkalnych, reprezentacyjnych czy o funkcji funeralnej staje się bardzo istotne:

[...] układy kultury materialnej rejestrowane archeologicznie niekoniecznie muszą odzwierciedlać strukturę społeczną, która ją wygenerowała. Różne kategorie przedmiotów, składające się na ewidencję źródłową, były często wykorzystywane do budowania narracji przez posługujących się nimi ludzi. Używano ich zatem do przedstawiania rzeczywistości, co sprawia, że nie mogą być uznane za jej izomorficzne odbicie (Marciniak 2012, s. 59).

Dla archeologów zajmujących się badaniem struktur architektonicznych i urbanistycznych, i starających się tą drogą uchwycić znamiona kierunku rozwoju społecznego, oznacza to ostrożność badawczą. Z zachowaniem tej ostrożności taki materiał stanowi świetne okno na prehistoryczną rzeczywistość, którą pragniemy zgłębiać.

Bibliografia:

- Branigan K.** (1970) *The Foundations of Palatial Crete: a Survey of Crete in the Early Bronze Age*, Londyn.
- Broodbank C.** (2008) The Early Bronze Age in the Cyclades (w) C. W. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, s. 47-76, Austin.
- Broodbank C.** (2013) "Minding the Gap": Thinking About Change in Early Cycladic Island Societies from a Comparative Perspective, *American Journal of Archeology* 117, 4, s. 535-543
- Legarra Herrero B.** (2011) The Secret Lives of the Early and Middle Minoan Tholos Cemeteries: Koumasa and Platanos (w:) J. M. A. Murphy (ed.) *Prehistoric Crete: Regional and Diachronic Studies on Mortuary Systems*, s. 49-84, Filadelfia
- Marciniak A.** (2012) Paradygmaty badawcze w archeologii (w) S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (ed.) *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, s. 29-83, Poznań
- McEnroe J. C.** (2010) *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age*, Austin.
- Murphy J. M. A.** (2011) Landscape and Social Narratives: A Study of Regional Social Structures in Prepalatial Crete (w:) J. M. A. Murphy (ed.) *Prehistoric Crete: Regional and Diachronic Studies on Mortuary Systems*, s. 23-48, Filadelfia
- Press L.** (1960) Osady i miasta Krety w III i II tysiącleciu przed n. e., *Archeologia* X 1958, s. 28-58
- Press L.** (1986) *Budownictwo egejskie*, Warszawa
- Wilson D.** (2008) *Early Prepalatial Crete* (w:) C. W. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, s. 19-46, Austin

